

V. G. Zebald

Vazdušni rat i književnost

Odrastao sam sa osećanjem da se od mene nešto krije, kod kuće i u školi, ali da to čine i nemački pisci čije sam knjige čitao u nadi da ću saznati više o nečuvenim događajima koji su prethodili mom vlastitom životu.

Detinjstvo i mladost proveo sam u kraju uglavnom pošteđenom neposrednih posledica takozvanih borbenih dejstava na severnoj granici Alpa. Krajem rata imao sam samo godinu dana, tako da sam teško mogao da sačuvam utiske iz tog vremena razaranja koji počivaju na realnim događajima. Pa ipak, do dana današnjeg kad god vidim fotografije ili dokumentarne filmove iz rata, osećam se kao da sam takoreći njegovo dete i kao da je otuda, od tih užasa koje ja uopšte nisam doživeo, na mene pala senka čije okrilje nikada neću moći u potpunosti da napustim. U knjizi o istoriji malog trgovačkog mesta Zonthofena objavljenoj 1963. godine, povodom godišnjice osnivanja grada, između ostalog se kaže: „Rat nam je mnogo uzeo, no ono što nam je ostalo, kao i uvek netaknuto i u cvatu, jeste predivni pejzaž naše domovine.“ Čitajući tu rečenicu, pred očima mi se rasplinjavaju slike poljskih puteljaka, sočnih polja uz potoke i rečice i planinskih pašnjaka sa slikama razaranja, i možda je perverzno, no upravo ove potonje, a ne u međuvremenu posve irealna idila ranog detinjstva, u meni izazivaju nešto poput rodoljubivog osećanja prema zavičaju, možda zato što predstavljaju snažniju stvarnost mojih prvih godina kojoj su sve ostale potčinile. Danas znam da se tada, dok sam ja u korpi ležao na terasi naše kuće i treptao gledajući k plavobelom nebu, nad čitavom Evropom nadvijao dim, na Istoku i Zapadu gde su se vodile borbe oko povlačenja, nad ruševinama nemačkih gradova i nad logorima gde su spaljivani nebrojeni iz Berlina i Frankfurta, Vupertala i Beča, Virzburga i Kisingena, Hilversuma i Haga, Namira i Tionvila, Liona i Bordoa, Krakova i Lođa, Segedina i Sarajeva, Soluna i s Rodosa, iz Ferare i Venecije – gotovo da nije postojalo mesto u Evropi iz kojeg tih godina niko nije deportovan u smrt. Čak sam i u

najzabačenijim selima na Korzici viđao spomen-table na kojima se može pročitati „morte à Auschwitz“ ili „tué par les Allemands, Flossenburg 1944“.

U jednoj od svojih priča sam opisao kako mi se, kada sam se s roditeljima, sestrama i braćom iz rodnog Vertaha preselio u Zonthofen 19 kilometara dalje, ništa nije činilo primamljivijim kao činjenica da tamošnje kuće u nizu ponegde prekida parcela s ruševinama, jer otkako sam jedanput bio u Minhenu, retko šta sam, kako se kaže na problematičnom mestu, tako nedvosmisleno povezivao s pojmom grada kao što su hrpe šuta, ostaci izgorelih zidova i rupe namesto prozora kroz koje se mogla videti samo praznina u vazduhu. Razlog tome što su na posve beznačajano trgovačko mesto Zonthofen 22. februara i 29. aprila 1945. i dalje padale bombe, verovatno su predstavljale dve velike kasarne za brdsko-planinsku pešadiju i artiljeriju, a pored toga i takozvani viteški zamak¹ – jedna od tri elitne škole za privlačenje vodećih kadrova, otvorena odmah nakon što su nacisti preuzeli vlast.

Od zgrada uništenih u Zonthofenu, koje nisu bile u funkciji sve do ranih 1960ih, naročito se sećam dve. Jedna je čeona železnička stanica, koja se do 1945. nalazila usred mesta, a njeno glavno krilo je elektrodistribucija grada Algoja koristila kao magacin za skladištenje kablova, telegrafskih stubova i sličnih stvari, dok je u pretežno neoštećenom dograđenom delu nastavnik muzičkog Gogl svake večeri držao časove nekom od svojih učenika. Naročito zimi je bilo neobično videti kako u jednoj jedinoj osvetljenoj prostoriji te ruinirane zgrade učenici gudalima stružu po violama i čelima kao da sede na nekakvoj skeli koja se udaljava u tami. Druga ruina koje se dobro sećam bio je takozvani ljubavni katanac u blizini protestantske crkve – vila s početka 20. stoleća od koje nije ostalo ništa do u gvožđu izlivena baštenske ograde i podruma. Parcela na kojoj je nekolicina lepog drveća preživela katastrofu već je tokom pedesetih godina bila potpuno zarasla i mi smo kao deca popodne često boravili u toj divljini usred grada nastaloj zahvaljujući ratu. Sećam se da mi nikada zapravo nije bilo prijatno da stepenicama siđem u podrumске prostorije. Tamo je mirisalo na raspadanje i memlu i uvek sam se plašio da ću naići na strvinu ili ljudski leš.

Danas je teško makar samo delimično zamisliti razmeru pustošenja nemačkih gradova

---

¹ Po uzoru na zamkove viteških redova, kako nagoveštava ime, u doba nacionalsocijalizma građene ustanove za vaspitavanje i obrazovanje budućih vodećih kadrova NSDAP-a (Nemačke nacionalsocijalističke radničke partije). – *Prim. prev.*

koje je usledilo poslednjih godina Drugog svetskog rata, a još je teže razmišljati o grozotama u vezi s tim pustošenjem. Iz savezničkih *Strategic Bombing Surveys*, anketa Saveznog zavoda za statistiku i drugih zvaničnih izvora doduše proizilazi da je samo *Royal Air Force* tokom 400.000 letova bacila milion tona bombi na neprijateljsku teritoriju, da su od 131 bombardovana grada – među kojima neki napadnuti samo jedanput, a neki gađani iznova i iznova – pojedini gotovo u potpunosti srušeni s zemljom, da je 600.000 civila u Nemačkoj palo kao žrtva vazdušnih napada, da je uništeno 3,5 miliona stanova, da je krajem rata 7,5 miliona ljudi bilo bez krova nad glavom, da je na svakog stanovnika Kelna došlo 31,4 kubna metra šuta, a na stanovnika Drezdena 42,8, no šta je sve to uistinu značilo, to ne znamo. Razaranja bez presedana u istoriji ušlo je u anale nacije samo u obliku nekakvog neodređenog uopštavanja na pragu novog konstituisanja Nemačke i čini se da nije ostavilo preterano bolan trag u kolektivnoj svesti. Ostalo je uglavnom isključeno iz retrospektivnog vlastitog iskustva pogođenih, te nikada nije igralo značajnu ulogu u diskusijama koje su se razvijale oko unutrašnjeg ustrojstva naše zemlje. To je posve paradoksalna činjenica kad se u obzir uzme koliko je ljudi bilo izloženo toj vazdušnoj kampanji iz dana u dan, meseca u mesec i godine u godinu, i koliko dugo se – do duboko u posleratno vreme – stanovništvo suočavalo s njenim realnim posledicama koje su (mora da se tako mislilo) gušile svaki pozitivan osećaj prema životu. Uprkos naprosto neverovatnoj energiji s kojom se nakon svakog napada odmah bacalo na ponovno uspostavljanje donekle podnošljivog stanja, u gradovima poput Pforchajma – koji je u samo jednom napadu u noći između 22. i 23. februara 1945. izgubio gotovo trećinu od 60.000 stanovnika – još 1950. godine su na hrpama šuta i dalje stajali krstovi od letvica, a jeziv smrad koji je prema rečima Dženet Flener (Janet Flanner) u martu 1947. probudila prva prolećna toplota u razjapljenim varšavskim podrucima, jamačno je provejavao i nemačkim gradovima neposredno nakon rata. No očito nije prodrio u senzorijum preživelih koji su istrajavali na mestu katastrofe. Ljudi su se kretali „ulicama među tim jezivim ruševinama“ kako kaže beleška Alfreda Deblina (Alfred Döblin) s jugoistoka Nemačke, „uistinu kao da se ništa nije dogodilo i kao da je grad odvajkada tako izgledao“. Drugu stranu medalje u odnosu na tu apatiju predstavljala je obznana novog početka, neupitno herojstvo s kojim se bez oklevanja bacilo na reorganizaciju i raščišćavanje.

Neposredno nakon razgovora koji je u aprilu 1945. godine vodio s rukovodećom gospodom iz kompanije *IG-Farben*, Robert Tomas Pel (Robert Thomas Pell) beleži kako se ne može čudu načuditi nemačkom izražavanju volje čudnovato pomešanom sa samosažaljenjem, poniznim pravdanjem, uvređenim osećanjem nevinosti i inata, koja se

ogleda u tome da svoju zemlju „iznova podignu tako da bude veća i jača nego što je bila u prošlosti“ – namera za kojom potom nisu zaostali kako se lako može iščitati s razglednica što neko ko danas putuje po Nemačkoj može da kupi na frankfurtskim novinskim kioscima i iz metropole na Majni pošalje u vaskoliki svet. U međuvremenu već legendarna i u neku ruku odista divljenja vredna nemačka obnova, koja je nakon što su ratni neprijatelji opustošili zemlju bila ravna izvršenju druge likvidacije vlastite predistorije u sukcesivnim fazama, a zahtevana produktivnost i stvaranje nove, bezlične stvarnosti od samog početka osujetili ma kakvo sećanje na prošle dane, stanovništvo je bez izuzetka okrenula budućnosti i zaklela na ćutanje o onome što ga je zadesilo. Nemačka svedočenja iz vremena koje ne seže u prošlost ni taman toliko koliko traje ljudski vek tako su oskudna i rasuta da su u zbirci reportaža Hansa Magnusa Encensbergera (Hans Magnus Enzensberger) *Evropa u ruševinama*, objavljenoj 1990. godine, do reči mogli doći samo inostrani novinari i pisci čija dela, što je karakteristično, u Nemačkoj dotad gotovo da niko nije ni poznao.

Čak se i književnost razvalina (Trümmerliteratur), prema definiciji Hajnriha Bela „ono što smo zatekli kad smo se vratili kući“, programski vodeća i s nepotkupljivim smislom za stvarnost na koju se mnogo pozivalo, pri bližem posmatranju pokazala kao instrument već naštimovan za individualnu i kolektivnu amneziju, verovatno vođen predevesnim procesima autocenzure u cilju prikrivanja jednog sveta koji se više ne može izraziti rečima. Istinsko stanje materijalnog i moralnog uništenja u kome se nalazila čitava zemlja nije smelo da bude predmet opisivanja zbog prećutnog dogovora koji je jednako važio za sve. Najmračniji aspekti poslednjeg čina razaranja, kojima je svedočila apsolutno pretežna većina nemačkog stanovništva, na taj način su ostali sramotna porodična tajna, s nekom vrstom držanja za reč da će ona ostati tabu što se možda nije mogao priznati čak ni samom sebi. Od svih književnih dela nastalih od kraja 1940ih godina jedino roman Hajnriha Bela *Andeo je ćutao* (Der Engel schwieg) dočarava približnu predstavu o dubini užasa što je onomad pretio da obuzme svakoga ko se zaista osvrnuo u ruševinama. Čim počnete da ga čitate postaje jasno da se upravo ta očito teškom turobnošću protkana priča nije mogla zahtevati od čitatelačke publike vremena u kojem je napisana – kako je smatrala izdavačka kuća, a mora da je i Bel tako mislio – te da je stoga objavljena tek 1992, s gotovo pedeset godina zakašnjenja. I odista, sedamnaesto poglavlje koje opisuje samrtnu borbu gospođe Gomperc toliko je radikalno agnostičko da čovek ni danas ne može tek tako da ga savlada. Tamna, lepljivo zgrušavajuća krv što se na tim stranicama poput nadošle bujice izliva iz usta žene na samrti, širi po njenim grudima, oboji čaršav, šljisne na pod preko ruba kreveta i tamo brzo napravi lokvu što se

munjevito uvećava, ta mastiljava i, kako Bel sam naglašava, veoma crna krv predstavlja znamenje bolesti, *acedia cordis* joj je ime, upravljene protiv volje za životom, te bezlične depresije što se više ne može odstraniti, depresije u koju su Nemci suočeni s takvim krajem zapravo morali da zapadnu. Osim Hajnriha Bela, vrlo mali broj pisaca poput Hermana Kazaka (Hermann Kasack), Hansa Eriha Nosaka (Hans Erich Nossack), Arna Šmita (Arno Schmidt) i Petera de Mendelsona (Peter de Mendelssohn) usudio se da dotakne propisani tabu o razaranju spolja i iznutra, uglavnom dabome, kako će se još pokazati, na jedan štaviše sumnjiv način. Pa i kada su potonjih godina ratni i zavičajni historičari počeli da dokumentuju propast nemačkih gradova, to ništa nije promenilo činjenicu da slike tog jezivog poglavlja naše istorije zapravo nikada nisu prešle prag nacionalne svesti. Te kompilacije, često čudnovato netaknute predmetom vlastitog istraživanja, služile su u prvom redu saniranju ili odstranjivanju jedne vrste znanja normalnom umu nemerljivog reda veličina, a ne pokušaju da se nauči kako bolje razumeti zapanjujuću sposobnost samoanesteziranja društvene zajednice koja je iz rata do potpunog uništenja proizašla očito bez psihičke ozlede vredne pomena. Iz gotovo potpunog izostanka dubljih poremećaja u duševnom životu nemačke nacije može se zaključiti da je novo zapadnonemačko društvo prethodno signifikantno iskustvo poverilo savršenom mehanizmu potiskivanja koji mu dozvoljava da doduše faktički prizna svoje nastajanje iz apsolutne degradacije, ali da se istovremeno u potpunosti isključi iz ekonomije vlastitih osećanja, ako ne čak i da napravi još jedno vajno poglavlje u registru onoga šta sve čovek može s uspehom da preturi preko glave, a da pritom ne pokaže ma i najmanji znak unutrašnje slabosti.

Encensberger ukazuje na to da se „zagonetna nemačka energija“ ne može shvatiti „ako se čovek opire uvidu da su Nemci svoj nedostatak izdigli u vrlinu. Uslov njihovog uspeha“, kako piše „predstavljala je nesvesnost“. U pretpostavke nemačkog ekonomskog čuda ne spadaju samo enormne sume iz investicija u sklopu Maršalovog plana, izbijanje hladnog rata i slanje zastarelih industrijskih postrojenja u staro gvožđe – za koje su se brutalnom efikasnošću pobrinule bombarderske eskadrile – već i neupitni radni moral naučen u totalitarnom društvu, logistička sposobnost improvizacije sa svih strana pritisnute ekonomije, iskustvo u angažovanju takozvane strane radne snage i na kraju krajeva gubitak teškog istorijskog tereta izgorelog u plamenu od 1942. do 1945. za kojim su žalili samo malobrojni.

Pitanje da li i kako su grupacije unutar *Royal Air Force* od 1940. zagovarale, – a od

februara 1942. mobilisući neizmeran volumen ljudskih i privrednih resursa u odbrambene svrhe – strateški ili moralno uspevale da opravdaju plansko sprovođenje neograničenog rata iz vazduha, no u decenijama nakon 1945, koliko je meni poznato, to u Nemačkoj nikada nije postalo predmet javne diskusije, jamačno pre svega zato što narod koji je u logorima pobio milione ljudi i zlostavljao ih do smrti nikako nije mogao da od pobedničkih sila zahteva informaciju o vojno-političkoj logici koja je diktirala razaranje nemačkih gradova. Osim toga, ne može se isključiti da ne bi bio mali broj onih nehotimice pogođenih vazдушnim napadima – kako se aludira u opisu Hansa Eriha Nosaka o propasti Hamburga – što su ogromne požare uprkos svom nemoćno zatomljenom besu zbog očitog ludila smatrali pravičnom kaznom ako ne i činom odmazde više instance s kojom nije moglo biti rasprave. Ako izuzmemo proglose nacionalsocijalističke štampe i radija Trećeg rajha, u kojima se neprestano u istom maniru govorilo o sadističkim terorističkim napadima i varvarskim gangsterima iz vazduha, veoma retko se dešavalo da se neko vajka zbog dugogodišnjeg destruktivnog pohoda saveznika. S nemom fascinacijom, kako se više puta pisalo, Nemci su stajali naspram katastrofe koja se odvijala pred njihovim očima. „No, to više nije bilo vreme“, piše Nosak, „u kome se računalo s tako minornim razlikama kao što je ona između prijatelja i neprijatelja.“

Za razliku od uglavnom pasivne nemačke reakcije na to što su im gradovi srušeni s zemljom, budući da su to doživljavali kao neminovni usud, program razaranja je u Velikoj Britaniji od samog početka bio razlog za oštre polemike. Neprekidna ambivalentnost u vrednovanju bitke do potpunog uništenja nakon bezuslovne kapitulacije postala je samo još naglašenija. U meri u kojoj su u Engleskoj počeli da se pojavljuju izveštaji i slike o učinku bombardovanja čitavih područja, raslo je i gnušanje nad onim što se takoreći nepromišljeno napravilo. „In the safety of peace“, piše Maks Hejstings (Max Hastings), „the bombers’ part in the war was one that many politicians and civilians would prefer to forget.“²

Strategija takozvanog *area bombing*-a, odnosno bombardovanja čitavih područja, potiče od ekstremno marginalne pozicije u kojoj se Velika Britanija nalazila 1941. Nemačka je bila na vrhuncu svoje moći, njena vojska osvojila je čitav kontinent i spremala se za dalje napredovanje u Africi i Aziji, dok su Britanci, bez ikakve realne mogućnosti intervencije, naprosto bili prepušteni svojoj sudbini ostrva – da budu odsečeni. Imajući u vidu te i takve izglede, Čerčil (Churchill) je pisao lordu Biverbruku (Beaverbrook) da postoji samo jedan jedini put kojim će se Hitler naterati na konfrontaciju, „and that is an absolutely devastating

---

² „Udeo bombardera u ratu bio je takav da bi mnogi političari i civili voleli da ga, u sigurnosti mira, zaborave.“

exterminating attack by very heavy bombers from this country upon the Nazi homeland.“³

Preduslovi za jednu takvu vrstu operacije tada su svakako bili sve drugo do postojeći. Nedostajala je proizvodnja, nije bilo dovoljno pista, obuka za posadu bombardera, eksploziva, novih navigacionih sistema niti iskustva u bilo kom upotrebljivom obliku. Stoga ne čudi da je, imajući za sobom ideju što se graniči s neverovatnim, mnogo razumljivija strategija *area bombing* koja je uprkos slaboj preciznosti dozvoljavala kretanje unekoliko skokovitim frontom uzduž i popreko neprijateljske zemlje, najzad sprovedena i ozakonjena vladinom odlukom u februaru 1942. „to destroy the moral of the enemy civilian population and, in particular, of the industrial workers“⁴. Ta direktiva nije nastala, kako se uvek i iznova tvrdi, otprilike s željom da se prekomernim angažovanjem bombardera rat brzo privede kraju. Ona je, naprotiv, predstavljala jedinu mogućnost da se u rat uopšte i umeša. Potonja kritika bespoštednog ubrzanog programa uništenja (koja se ticala i vlastitih žrtava), uglavnom je bila usmerena na činjenicu da je on ustrajavao i kad je već sprovođenje i dalje nejednakih, ali preciznijih, selektivnih napada – primera radi na fabrike kuglamera, naftne instalacije i pogone goriva, saobraćajne čvorove i glavne arterije – za najkraće vreme, kako je u svojim sećanjima zabeležio Albert Šper (Albert Speer), moglo dovesti do potpune paralize čitavog proizvodnog sistema. U kritici bombarderske ofanzive se takođe ukazuje na to da je već u jesen 1944. postalo jasno da uprkos neprekidnim napadima moral nemačkog stanovništva očito nije slomljen, industrijska proizvodnja u najboljem slučaju marginalno ugrožena, a kraj rata ni dan bliži. Ako uprkos tome strateški ciljevi ofanzive nisu modifikovani i ukoliko je posada bombardera tek izašla iz školske klupe nastavljala da se izlaže ruskom ruletu koji je u stotinu šezdeset koštao života, za to onda postoje razlozi kojima se, po mom mišljenju, u zvaničnoj istoriji poklanja vrlo malo pažnje. S jedne strane poduhvat tih materijalnih i organizatorskih dimenzija bombarderske ofanzive koja je, prema proceni A. Dž. P. Tejlora (A. J. P. Taylor) progutala trećinu britanske ratne proizvodnje, imao je tako visok stepen vlastite dinamike da su kratkoročne korekture kursa i ograničenja bili gotovo isključeni, utoliko više što je u jednom trenutku nakon trogodišnje intenzivne izgradnje proizvodnih i postrojenja za baze, postignut najviši stupanj razvoja, što će reći najveći kapacitet za uništavanje. Jednom proizvedeni materijal – avione i njihov dragoceni teret – jednostavno ostaviti na improvizovanim pistama u poljima istočne Engleske, tome se opirao zdrav ekonomski instinkt.

---

³ „a to je apsolutno razarajući, uništavajući napad ove zemlje po nacističkoj otadžbini veoma teškim bombarderima.“

⁴ „da se uništi moral neprijateljske civilne populacije, a naročito industrijskih radnika“.

Odlučujuće za nastavak ofanzive je osim toga verovatno bila upravo preko potrebna vrednost propagande za podupiranje britanskog morala koju su iz dana u dan imale vesti o sistematskom uništavanju u engleskim novinama i to u vreme kad na evropskom kontinentu inače nije bilo nikakvog kontakta s neprijateljem. Verovatno iz tih razloga nije dolazilo u obzir ser Artura Herisa (Arthur Harris), vrhovnog komandanta bombarderskih jedinica, koji je nepokolebljivo nastavljao da zastupa svoju strategiju i onda kad je njen neuspeh bio očigledan, lišiti njegovog stava. Iako je Čerčil u nekoliko navrata izrazio određenu zabrinutost u vezi s jezivim bombardovanjem nezaštićenih gradova, očito se pod uticajem Herisa, koji je svesno zaobilazio svaki kontraargument, umirivao razmišljanjem da je u tom trenutku na delu, kako je rekao, viša poetska pravda – „that those who have loosed these horrors upon mankind will now in their homes and persons feel the shattering strokes of just retribution“⁵. Zapravo mnoge činjenice govore u prilog tome da je s Herisom na čelo bombarderske komande došla osoba koja je, prema rečima naučnika i vojnog savetnika Solija Cukermana (Solly Zuckerman), verovala u razaranje razaranja radi i na taj način najbolje odgovarala najdubljem principu svakog svakcatog rata – po mogućstvu potpunom uništenju neprijatelja sa sve njegovim naseobinama, istorijom i prirodnim okruženjem. Elias Kaneti (Elias Canetti) je fascinaciju moći u njenom najčistijem otelotvorenju dovodio u vezu s rastućim brojem njenih nagomilanih žrtava. Potpuno u skladu s tom idejom, neoborivost pozicije sir Artura Herisa proisticala je upravo iz njegovog neograničenog interesovanja za razaranje. Njegov beskompromisni plan sukcesivnih razornih napada kojeg se držao do kraja vodio se jednom veličanstveno jednostavnom logikom, pred kojom su sve realne strateške alternative poput, primera radi, presecanja snabdevanja gorivom, morale da deluju poput manevarskog skretanja pažnje. Rat iz vazduha predstavljao je rat u svojoj čistoj, neskrivenoj formi.

Sredinom leta 1943, tokom vrelog perioda koji je dugo trajao, *Royal Air Force* je uz podršku Osme američke vazdušne flote izvršila seriju napada na Hamburg. Cilj tog poduhvata nazvanog „Operacija Gomora“ bio je da se grad po mogućstvu u potpunosti uništi i spali. Tokom napada u noći 28. jula, koji je počeo u jedan čas posle ponoći, iznad gusto naseljene stambene oblasti istočno od Labe bačeno je deset tona izrazito razornih i požarnih bombi. Prema već oprobano postupku, prvo su razornim bombama težine 4 hiljade funti razbijeni svi prozori i vrata izbijena iz okvira, potom je blago zapaljiva materija išla na krovove, dok su

---

⁵ „oni koji su priredili čovečanstvu ovaj horor sada će u svom domu i srcu osetiti razarajuće udare pravične odmazde.“

požarne bombe težine i do 15 kilograma istovremeno prodirale do najnižih spratova. Za samo nekoliko minuta na čitavoj površini od dvadesetak kvadratnih kilometara određenoj za napad svuda su se uzdizali ogromni plamenovi spajajući se tom brzinom da je već petnaestak minuta nakon što su pale prve bombe čitav vazdušni prostor, dokle god je sezao pogled, predstavljao jedno jedino vatreno more. A nakon još pet minuta, u 1 sat i 20 minuta, podigla se vatrena stihija ljudskom iskustvu dotad nepoznatog intenziteta. Dostižući visinu buktinje od dve hiljade metara, vatra je takvom žestinom vezala kiseonik za sebe da je strujanje vazduha dostiglo orkansku jačinu i odzvanjalo poput silovitih orgulja na kojima su svi registri istovremeno uključeni i spojeni. Tako je gorelo tri sata. Dostižući vrhunac, vatrena stihija je podizala pročelja i krovove kuća, pravila vrtloge od greda i čitavih podloga reklamnih panoa, čupala drveće iz korena i gonila ljude pred sobom poput živih baklji. Obrušavajuće fasade smenjivale su se s jednako visokim plamenovima koji su sukljali u prvom planu, istovremeno kotrljajući gradskim ulicama ogroman talas vatrene stihije brzinom od 150 kilometara na sat i čudnovatim ritmom se vrteći poput vatrene valjaka preko napuštenih trgova. U nekim kanalima gorela je voda. U tramvajskim vagonima topila su se prozorska stakla, po pekarskim podrumima se krčkale zalihe šećera. Bežeći iz svojih skrovišta, ljudi su iščašeno i groteskno tonuli u rastopljen asfalt, gubili se među plikovima koje je pravio po površini. Niko zapravo ne zna koliko je ljudi poginulo te noći ili koliko ih je poludelo pre nego što ih je snašla smrt. Kad je svanulo jutro, letnje svetlo se nije probilo kroz olovnu tamu nad gradom. Dim se popeo do visine od osam hiljada metara i tamo raširio poput ogromnog kumulonimbusa u obliku nakovnja. Treperava vrelina, za koju su piloti bombardera kazali da su je osetili kroz trup aviona, dugo je još izlazila iz gomila tinjajućeg kamenja što se pušilo. Stambena naselja s nizovima kuća u dužini od dve stotine kilometara bila su potpuno uništena, nije ostao ni kamen na kamenu. Svuda unaokolo ležala su jezivo unakažena tela. Na nekima su još tinjali plavičasti fosforni plamičci, druga su bila spržena, smeđa ili ljubičasta i smežurana na trećinu prirodne veličine. Povijena i zakrivljena ležala su tako u lokvama vlastite, delimično već ohlađene masti. U unutrašnjoj zoni smrti, već narednih dana proglašenoj zatvorenim područjem, kada su kažnjeničke brigade i logorski zatočnici nakon hlađenja ruševina u avgustu mogli da počnu sa raščišćavanjem, pronađeni su ljudi koji su, savladani ugljenmonoksidom, još sedeli za stolom ili naslonjeni na zid, dok je drugde to bilo grumenje kostiju i mesa ili čitave gomile tela provrelih od ključajuće vode što je šikljala iz popucalih kotlova za grejanje. Drugi su, opet, od žeravice koja je dostizala temperaturu i do preko hiljadu stepeni, bili do te mere ugljenisani i pretvoreni u prah i pepeo, da su se ostaci višečlanih porodica mogli izneti u samo jednoj korpi za veš.

Egzodus preživelih iz Hamburga počeo je još u noći napada. Počelo je, kako piše Nosak, „neprekidno kretanje po svim ulicama obližnjih mesta... u nepoznatom pravcu“. Izbeglice čiji se broj merio cifrom od gotovo dva miliona, završavale su i u najzabačenijim delovima Rajha. Dana 20. avgusta, Fridrih Rek (Friedrich Reck) u svom dnevniku piše o grupi između četrdeset i pedeset izbeglica koja je pokušavala da nahrupi u voz na jednoj železničkoj stanici u Gornjoj Bavarskoj. Utom je „pao jedan kartonski kofer, raspao se, i njegov sadržaj se rasuo po peronu. Igračke, mali nesoser s priborom za nokte, oprljen veš. I na kraju izgoreo, poput mumije smežuran dečji leš koji je polumahnita žena vukla sa sobom kao relikv jedne do pre nekoliko dana još netaknute prošlosti.“ Gotovo je nezamislivo da je Rek mogao izmisliti tu jezivu scenu.

Pre nekog vremena sam, boraveći u Šefildu, upoznao jednog postarijeg gospodina koji je, budući da je jevrejskog porekla, morao da napusti rodni Zonthofen i emigrira u Englesku. Njegova supruga, koja je došla u Englesku odmah nakon rata, odrasla je u Štralzundu na Baltičkom moru. Po zanimanju babica, ova odlučna gospođa je izrazito praktična i jednostavna, nimalo s glavom u oblacima. Bilo joj je šesnaest godina i dobrovoljno je pomagala na železničkoj stanici u Štralzundu kad je nakon hamburškog požara u leto 1943. došao poseban voz sa izbeglicama od kojih je većina i dalje bila potpuno van sebe, nesposobna da priča o onome šta se dogodilo, u nemom šoku ili je očajnički jecala i plakala. I nekoliko žena iz tog voza, kako sam čuo tokom svoje posete Šefildu, zapravo je nosilo mrtvu decu u prtljagu, decu koja su se ugušila od dima ili preminula na neki drugi način tokom vazдушnih napada.

Vest o užasima hamburške propasti mora da se na ovaj ili onaj način proširila kretanjem najdublje potresenih izbeglica čije je stanje variralo između histerične volje za preživljavanjem i teške apatije. Rekov dnevnik barem predstavlja dokument o tome da uprkos blokadi vesti koja je suzbijala svaku iole precizniju informaciju, nije bilo nemoguće znati na kakav su užasan način uništavani nemački gradovi. Godinu dana kasnije, Rek piše o desetinama hiljada ljudi koji su nakon poslednjeg velikog napada na Minhen bili ulogoreni na Maksimilijanovom trgu. „Na obližnjem autoputu kreće se nepregledna reka izbeglica, slomljene stare ženice koje sa sobom na leđima tegle na dugačak štap okačenu bošču s poslednjim imetkom. Jadne prikaze bez domovine, izgorele odeće, s očima punih užasa vatrene stihije, sve pred sobom uništavajućih eksplozija, zatrpavanja ili ponižavajućeg

gušenja po podrumima.“ Ono što je neobično kod ovakvih beleški jeste činjenica da su retke. Odista se čini kao da tih godina niko među nemačkim piscima – izuzev Nosaka – nije bio spreman ili u stanju da na papir stavi nešto konkretnije o nastavku i učinku tako duge razorne kampanje gigantskih razmera. U tome se ništa nije promenilo ni po završetku rata. Uslovljen osećajem sramote i prkosa prema pobednicima, tobože prirodni refleks bio je ćutanje odvratanje od te tematike. Stig Dagerman (Stig Dagerman), koji je ujesen 1946. izveštavao iz Nemačke za novine *Expressen*, piše iz Hamburga da je vozom koji se kretao normalnom brzinom četvrt sata prolazio predelom nalik površini meseca između Haselbroka i Landvera ne videvši žive duše u toj neizmernoj pustopoljini, možda nastrašnijem pejzažu ruševina u čitavoj Evropi. Voz je bio, kako piše Dagerman, kao i svi vozovi u Nemačkoj, prepun, ali niko nije gledao kroz prozor. A on je, budući da to *jeste* činio, prepoznat kao stranac. Dženet Flener, dopisnica *New Yorker*-a, imala je slična zapažanja o Kelnu, koji se, kako piše u jednoj od svojih reportaža, u šutu i prašini i usamljenosti nalik potpunoj psihičkoj rastrojenosti... lišen ma kakvog obličja... naslanja na obalu reke. Ono što mu je ostalo od života“, čitamo dalje, „s teškom mukom krči put kroz zatrpane trotoare: prepolovljene ljude u crnoj odeći, neme poput grada.“ Ta nemost, zatvorenost i gledanje u stranu predstavljaju razlog zbog kojeg tako malo znamo o tome šta su Nemci mislili i videli tokom pola decenije između 1942. i 1947. Razvaline među kojima su živeli ostale su ratna *terra incognita*. Soli Cukerman je, možebiti, predosetio taj manjak. Kao i svi koji su direktno učestvovali u diskusijama o najefikasnijoj strategiji napada i takođe imali određeno profesionalno zanimanje za posledice *area bombing*-a, i on se brže-bolje dao u detaljno i kritičko razmatranje Kelna. Još pri povratku iz Londona bio je opsednut onim što je video i s Cirilom Konolijem (Cyril Connolly), tadašnjim izdavačem časopisa *Horizon*, dogovorio se da napiše reportažu o, kako ju je nazvao, „prirodnoj istoriji razaranja“. U svojoj biografiji, napisanoj nekoliko decenija kasnije, lord Cukerman otvoreno priznaje da mu je ta namera propala. „My first view of Cologne“, kaže, „cried out for a more eloquent piece than I could ever have written.“⁶ Kada sam mu jednom prilikom osamdesetih godina postavio pitanje u vezi s tim, više nije mogao da se seti o čemu je svojedobno želeo da piše do u detalj. U glavi je imao samo još sliku crne katedrale koja je štrčala usred kamene pustinje i jednog prsta što ga je tako odvojenog od šake pronašao na nekoj gomilici šuta.

---

⁶ „Moj prvi susret s Kelnom“, kaže, „vapio je za komadom rečitijim nego što sam ikada mogao da napišem.“

Čime je jedna prirodna istorija razaranja morala da počne? Pregledom tehničkih, organizatorskih i političkih pretpostavki za sprovođenje vazdušnih napada velikog kalibra, naučnim opisom dotad nepoznatog fenomena plamenih oluja, patografskim registrom karakterističnih vrsta smrti ili psihološkim studijama o instinktivnom ponašanju tokom bekstva i povratka kući? Nosak piše da nije bilo kreveta za reku stanovništva koja je nakon napada na Hamburg „nemo i nezaustavljivo preplavila sve“ i poput najtanjih mlazeva donosila nemir i u najzabitija sela. Izbeglice se još ne bi čestito negde ni smestile, nastavlja Nosak, a već bi se ponovo nadigle, išle dalje ili pokušavale da se vrate u Hamburg, „da li da još nešto spasu ili da traže svoje bližnje“ ili pak iz mračnih razloga koji jednog ubicu teraju da se vrati na mesto zločina. Kako bilo, na putu su se svakodnevno nalazile nepregledne količine ljudi. Bel je kasnije izneo pretpostavku da je iz tog iskustva iskorenjenosti kasnije u Saveznoj Republici nastala grozničava želja za putovanjem, iz tog osećaja da se više nigde ne može ostati i uvek mora biti negde drugde. Bihevioristički posmatrano, kretanje prouzrokovano begom i povratno nadiranje izbombardovanog stanovništva su dakle u potpunosti predstavljali neku vrstu uvežbavanja za inicijaciju u mobilno društvo što će se konstituisati tokom decenija nakon katastrofe, pod čijim se okriljem hronični nemir preobraziti u kardinalnu vrlinu.

Ako izuzmemo smetenost samih ljudi, najupadljiviju promenu u prirodnom poretku gradova u sedmicama nakon jednog razornog napada nesumnjivo je predstavljalo munjevito širenje parazitskih oblika života uznapredovalih na neuklonjenim leševima. Upadljiva šturost opažanja i komentara na tu temu objašnjava se prećutnom tabuizacijom što je utoliko razumljivije ako se razmisli da Nemci, koji su ipak preduzeli potpuno čišćenje i higijenzaciju Evrope, sad morali da se brane od straha što je nadirao u njima – da su uistinu oni sami narod pacova. U svojevremeno neobjavljenom romanu Hajnriha Bela postoji mesto gde se opisuje pacov u razvalinama kako se pipkajući i njuškajući kreće od gomile šuta ka ulici, a i, kao što je poznato, Wolfgang Borhert (Wolfgang Borchert) je 1947. – kada je i preminuo u 26. godini – napisao lepu priču o dečaku što čuva mrtvu stražu sedeći kraj svog zatrpanog brata, u kojoj se pacovska nepodopština proteruje jamstvom da pacov noću spava. Inače se u književnosti tog vremena, koliko vidim, na tu temu može naći samo jedan jedini pasus kod Nosaka, gde se kaže da su robijaši u prugastim odelima, angažovani na uklanjanju „ostataka nekadašnjih ljudi“ u zoni smrti mogli prokrciti put do leševa po skloništima samo bacačem plamena, tako gusto su muve zujale oko njih, dok su drvene stepenice za podrum i podovi bili prekriveni skliskim crvima dužine prsta na ruci. „Gradom su zagospodarili pacovi i muve. Drski i u svojoj svojoj debljini, pacovi su se teturali po ulicama. No, još gnusnije bile su muve. Velike,

svetlucavo zelene, kakve čovek još nije video. U rojevima poput grumenja kotrljale su se po pločniku, sedele na razrušenim zidovima međusobno se oplodujuć i, umorne i site, grejale se na krhotinama prozorskih okana.“ Sve i ako je većina preživelih ostala pošteđena direktnog sučeljavanja s najodvratnijim tvorevinama faune među ruševinama, muve su ih pratile u stopu, a da ne govorimo o „zadahu... truleži i raspadanja“ koji se, kako Nosak piše, „nadvijao nad gradom“. Oni koji su sedmicama i mesecima nakon uništavanja podlegali mučnini prema bivstvovanju gotovo nam ništa nisu preneli, no makar se Hans, središnja figura romana *Andeo je ćutao*, grozio pomisli da mora ponovo da se lati života i ništa mu nije delovalo tako blisko kao misao da naprosto odustane, „da siđe niz stepenice i ode u noć“. Mnogim belovskim junacima je svojstveno to da im je i decenijama potom nedostajala prava volja za životom. Taj nedostatak, što za njih prianja poput stigme, predstavlja deo nasleđa koji osećaju kao sramotno bivstvovanje među razvalinama.

Nije se znalo gde su ti ljudi našli utočište, iako su kad padne mrak svetla u ruševinama pokazivala gde su se zapravo smestili. Nalazimo se u nekropoli jednog stranog, nepojmljivog naroda, istrgnutog iz svoje civilne egzistencije i istorije, bačenog unatrag na stupanj razvoja skupljača bez prebivališta. Zamislimo, dakle, „daleko iza malih vrtova u predgrađu što štrče iznad železničkih nasipa... ugljenisane ruševine grada, jednu pokidanu, mračnu siluetu“, ispred nje krajolik koji se sastoji od onizih gomila šuta boje cementa, suve, crvene ciglene prašine što se u velikim oblacima valja nad izumrlom okolinom, jednog jedinog čoveka što nekakvim štapom kopka po šljunku, stanicu železnice usred ničega, ljude što se tamo pojavljuju, ljude za koje se, kako piše Bel, ne zna otkud su najedanput došli, činilo se kao da su iznikli iz brežuljkastog reljefa, „nevidljivi, nečujni... iz te razine ništavila... Utvare čiji je put i cilj bio nepoznat: prikaze s paketima i džakovima, kartonima i gajbicama.“ Pođimo s njima natrag u grad gde žive, kroz negdašnje gusto naseljene ulice gde se gomile šuta dižu uvis do prvog sprata fasada iza kojih je sve prazno, izgnano vatrom. Vidimo ljude koji su na otvorenom napravili mala ognjišta (kao da su u prašumi, piše Nosak) gde spremaju hranu ili iskuvavaju veš. Cevi od pećnica što štrče između ostataka zidova, gusti dim koji se raščlanjuje pužući uvis, stara žena s maramom na glavi i lopatom za ugalj u ruci. Mora da je tako izgledala otadžbina 1945. godine. Stig Dagerman opisuje život stanovnika podruma u jednom gradu Rurske oblasti: odvratan obrok skuvan od prljavog poluosvelog povrća i sumnjivih komada mesa, i opisuje dim, hladnoću i glad što vladaju u podzemnim jazbinama, decu što kašlju, kojima se voda što se uvek nalazi na podu preliva u ono što im je ostalo od cipela. Dagerman opisuje učionice u kojima su razbijeni prozori zamandaljeni tablama od škriļjaca te

je tako mračno da deca ne mogu da čitaju. U Hamburgu je, kaže Dagerman, razgovarao s izvesnim gospodinom Šumanom, bankarskim službenikom, koji već treću godinu živi pod zemljom. Bela lica tih ljudi, kako veli Dagerman, izgledaju upravo onako kao kod riba kad izađu iznad površine vode da uzmu vazduh.

Pored Hajnriha Bela čiji je turobni roman o razvalinama *Andeo je ćutao* bio uskraćivan

književnoj javnosti preko četrdeset godina, zapravo su samo Herman Kazak, Hans Erih Nosak i Peter de Mendelson pri svršetku rata pisali na temu razaranja gradova i preživljavanju u zemlji razvalina. Tri autora tada je povezivao upravo taj zajednički interes. Kazak i Nosak su otprilike od 1942. bili u stalnom kontaktu zbog rada na romanu *Grad iza reke* (Der Stadt hinter dem Strom) odnosno na *Nekiji* (Nekyia. Der Bericht eines Überlebenden). S druge strane, Mendelson, koji je živio u egzilu u Engleskoj i prvi put se vrativši u Nemačku u maju 1945. jedva mogao da pojmi stvarne razmere razaranja, sigurno je pod tim utiskom Kazakovo delo, objavljeno 1947, smatrao najaktuelnijim svedočenjem o tom dobu. Već u leto piše oduševljenu recenziju, traži engleskog izdavača za knjigu i tako, baveći se Kazakom, 1948. počinje da piše roman *Katedrala* (Die Kathedrale) koji se, kao i Kazakovi i Nosakovi radovi, shvata kao književni pokušaj u potpuno razorenom okruženju. Budući da je bio pritisnut brojnim zadacima koji su mu zapali dok se u službi vojne vlade bavio obnovom nemačke štampe, priča napisana na engleskom jeziku ostala je samo fragment i kao takva je objavljena tek 1983. godine u prevodu samog Mendelsona. Ključni tekst u toj grupi nesumnjivo predstavlja roman *Grad iza reke*, delo kome je onomad pripisan opšte epohalni značaj i što je dugo slovalo za konačan obračun s ludilom nacionalsocijalističkog režima. „Posredstvom jedne jedine knjige“, napisao je Nosak, „ponovo je postojala nemačka književnost od značaja, književnost koja je nastala ovde i rasla na našim ruševinama.“ Slika grada iza reke u kome se „život odigrava takoreći ispod zemlje“ po svim svojim obeležjima u potpunosti predstavlja razbijenu društvenu zajednicu. „Od kuća obližnjih gusto naseljenih ulica uvis su štrčale samo fasade tako da se gledajući ukoso kroz ogoljene nizove prozora mogla videti površina neba.“ I može se argumentovati da je i prikaz „beživotnog života“ koji stanovništvo provodi životareći u tom carstvu ni na nebu ni za zemlji, podsticaj crpeo iz realnog ekonomskog i društvenog stanja između 1943. i 1947. godine. Vozila nigde na vidiku, a pešaci ravnodušno tumaraju kroz ulice pune razvalina „kao da više ne osećaju pustoš okoline... Drugi su se mogli videti kako u razrušenim stanovima lišenim svoje svrhe, traže ostatke zatranog pokušaja.“ Redukovane životne i ekonomske okolnosti, opipljive u tim odeljcima kao empirijske osnove pripovesti, ipak se ne slažu s širom slikom sveta ruševina, već, naprotiv, predstavljaju puke

umetke za viši plan mitologizacije stvarnosti koja se u svojoj neprerađenoj formi opire opisivanju. „Kao da ih je nadahnuo Indra, čija jezivost razaranja nadilazi demonske snage, podiže se mnoštvo glasnika smrti da u ratovima što muškarce koštaju života stotruko većom snagom nego ikad dotad sruši dvorane i kuće velikih gradova, tutnjavom i treskom apokalipse.“ Prilike s zelenim maskama, pripadnici tajne sekte koji izlivaju bezličan miris gasa možebiti simbolizuju ubijene u logorima.

Toj gotovo ziberbergijanskoj⁷ inscenaciji koja se pripisuje najspornijim aspektima ekspresionističke fantazije, u zaključnom delu romana se pokušava dati smisao posredstvom lika smisla lišenog, i to tako što najstariji mislilac u službi Kazakovog carstva mrtvih ukazuje na to da „tridesettri posvećenika odavno koncentriše svoje snage na otvaranje i širenje dugo zaklonjene regije azijskog polja, ne bi li je učinili prohodnom za prolaz ponovo rođenih, i da se njihovi napori čine pojačanim da bi za uskrснуće u duhu i telu uvrstili i krug zapadne civilizacije.“ Iz daljih objašnjenja Majstora Magusa, koji u Kazakovom romanu predstavlja najvišu instancu mudrosti, potom proizilazi da je milionska smrt morala da se dogodi u toj neizmernosti „ne bi li se stvorilo mesto za navalu ponovo rođenih. Bezbroj ljudi je opozvan pre vremena da bi, opet pravovremeno, poput semena, kao apokrifno ponovno rođenje u dotad zatvorenom životnom prostoru, mogao da uskrsne.“ Izbor vokabulara i pojmova u tim odeljcima koji se neretko pojavljuju u Kazakovom epu, zastrašujućom jasnoćom pokazuje da je tobože kultivisani tajni jezik unutrašnje emigracije bio gotovo u potpunosti identičan kodu fašističkog svetozora.

I Nosak 1947, pišući *Nekiju*, podleže iskušenju da stvarne strahote tog doba poništi posredstvom apstraktne umetnosti i metafizičke opsene. *Nekija*, kao i *Grad iza reke*, predstavlja priču o putovanju u carstvo mrtvih i, kao kod Kazaka, u njoj se javljaju učitelji, mentori, majstori, askurđeli i pramajke, vrlo mnogo patrijarhalne discipline i veoma puno prenatalnog mraka. Neosporno je Nosakova zasluga što je, uprkos fatalnoj sklonosti k filozofskom uznošenju i pogrešnoj transcendentnosti, kao jedini pisac u to vreme pokušao da u što nesputanijoj formi zapiše ono što je zaista i video. Doduše, i u njegovom prikazu propasti Hamburga *The End* katkad izbija retorika onog sudbinskog – kad govori o tome da je ljudski lik dobio blagoslov za prolazak k večnom i da stvari na koncu doživljavaju bajkovito-alegorijski zaokret – no njemu je ukupno uzev u prvom redu stalo do čiste faktičnosti, do

---

⁷ Aluzija na nemačkog reditelja Hansa-Jirgena Ziberberga (Hans-Jürgen Syberberg). – *Prim. prev.*

godišnjeg doba i vremenskih prilika, stanovišta posmatrača, zvuka sve bližih jata bombardera koji melje sve pred sobom, odbljeska vatre na horizontu, do fizičkog i duševnog stanja izbeglih iz grada, izgorelih kulisa, dimnjaka koji su se zaustavili na čudnovat način, veša što se suši na stalku pred kuhinjskim prozorom, do jedne pocepane zavese što leluja s prazne verande, kauča iz dnevne sobe s heklanim pokrivačem i nebrojenih drugih, zavek izgubljenih stvari i do šuta pod kojim su sahranjene, do jezivog novog života što se pod njim miče i nenadane ljudske požude za parfemom. Moralni imperativ, koji je morao zapisati makar *jedan*, vodi gotovo potpunom odricanju od umetničke vežbe. Govoreći na jedan trezven način, izveštava se „o stravičnom događaju iz praistorijskog doba.“ U tom podrumu, skloništu od bombi, spržena je grupa ljudi zato što su se vrata zaglavila, a u susjednim prostorijama su gorele zalihe uglja. Tako je to bilo. „Svi su pobjegli od vrućih zidova u sredinu podruma. Tu su pronađeni zbijeni u gomilu. Nabrekli su od vreline.“ Ton kojim se ovde pripoveda jeste ton glasnika tragedije. Nosak zna da se takvi glasnici često ubijaju. Parabola o čoveku što tvrdi da mora da ispriča kako je bilo i koga će njegovi slušaoci ubiti zato što širi smrtnu hladnoću, ugrađena je u njegov memorandum o propasti Hamburga.

Oni koji iz razaranja spasavaju metafizički smisao po pravilu ostaju pošteđeni jedne tako sramne sudbine. Njihova rabota je manje opasna od konkretnog sećanja. U jednom članku koji je Elias Kaneti posvetio dnevniku doktora Hahije iz Hirošime, na pitanje šta znači preživljavanje katastrofe takvih razmera odgovara se da je to moguće pročitati u jednom tekstu kojeg, poput Hahijinih beleški, karakterišu preciznost i odgovornost. „Kad bi imalo smisla razmišljati o tome“, piše Kaneti, „koja je forma književnosti danas neophodna, preko potrebna čoveku koji zna i vidi, onda je to ova.“ Isto bi se moglo reći o Nosakovom zapisu o propasti Hamburga, iako je on jedan jedini te vrste u okviru njegovog stvaralaštva. Ideal istinitog za koji se odlučio u svojoj barem velikim delom potpuno nepretencioznoj nepristrasnosti, suočen s potpunim razaranjem, pokazuje se kao jedini legitiman razlog za nastavak književnog stvaranja. I obratno – pravljenje estetskih ili pseudoestetskih efekata iz ruševina jednog uništenog sveta predstavlja postupak kojim književnost sebi uskraćuje legitimnost.

Jedan takav primer, koji je teško nadmašiti, predstavljaju blamaže u dugo neobjavljenom (čoveku dođe da bude zahvalan na tome) proznom fragmentu *Katedrala* Petera Mendelzona – što je i nakon objavljivanja pobudio vrlo malo pažnje – neprijatnosti koje se nastavljaju iz stranice u stranicu. Mendelson navodi svakojake strahote, donekle i ne bi li dokazao kako

autor ne okleva da prikaže stvarnost razaranja u njenim najdrastičnijim aspektima. Pri tom, dakako, ostaje dominantna fatalna sklonost k melodramatičnosti. Torstenson, junak priče, vidi „glavu stare žene, nakrivljenu i izobličenu, zaglavljen u razbijenom prozorskom oknu“.

Torstenson se plaši, Torstenson vidi, Torstenson je mislio, Torstenson je imao osećaj, sumnjao je, procenjivao, svađao se sa sobom, nije bio razložen – iz te egomanijakalne perspektive koju na jedvite jade održava mehanizam romana, dakle neprekidnog verbalnog čegrtanja za sebe, moramo da pratimo radnju čiji se grandiozno trivijalan kraj očigledno oslanja na scenarija poput onog koji je Tea von Harbou (Thea von Harbou) napisala za Frica Langa, tačnije na scenario za megaprodukciju *Metropolisa* 1927. godine. Prema Mendelsonovim rečima, knjiga je trebalo da se završi time što Torstenson jednim od tegljača za uklanjanje ruševina odlazi na pučinu i tamo, dok šljunak tone u dubinu, na dnu mora vidi čitav grad, netaknut, poput druge Atlantide. „Sve što je gore uništeno, ovde dole je neoštećeno, a sve što se gore još nalazi, pre svega katedrala, ovde dole nedostaje.“ Torstenson vodenim stepenicama silazi u potonuli grad, tu ga hapse i pred sudom mora da odgovara za svoj život. Glavni junak kome na samom početku romana prilazi dečkić bez roditelja, ubrzo potom nailazi na sedamnaestogodišnju devojčicu pobjegu iz logora. Kako prvi put stoje jedno naspram drugog na stepeništu katedrale „pod zaslepljujućim sunčevim zracima“, njoj s ramena padaju dronjci logorske odežde i Torstenson je posmatra, kako se veli „s opuštenom predanošću“. „Bila je to prljava, zamazana devojka s zelenim i plavim modricama, crne, čupave kose, no u svojoj mladalačkoj tananosti i gipkosti lepa poput boginje iz lugova starog doba.“ Kako i pristaje, potom se ispostavlja da se devojka zove Afrodita Homerijades i da je (da čitaoca podiđu dodatni trnci) grčka Jevrejka iz Soluna. Torstenson, koji se isprva sam nosi mišlju da spava s tom retkom lepoticom, na koncu je – u nekoj vrsti scene pomirenja – ipak dovodi kod nemačkog dečaka, ne bi li ovaj od nje izučio tajnu života; čovek bi mogao pomisliti da je i to refleks poslednjih kadrova *Metropolisa* snimanih pred vratima gorostasne katedrale. Nije lako sažeti kakve sve lascivnosti i dozlaboga nemački rasistički kič pred čitaocem Mendelson tu prostire (u najboljoj nameri, kako se mora pretpostaviti). U svakom slučaju, bezrezervna fikcionalizacija teme razorenog grada u Mendelsonovom slučaju označava suprotan pol u odnosu na prozaičnu trezvenost oko koje se Nosak trudi u najboljim odeljcima svog protokola *Propasti*. Tamo gde Nosaku polazi za rukom da se hotimičnom suzdržanošću približi grozotama izazvanim operacijom Gomora, Mendelson se strmoglavljuje u preko dve stotine stranica koještarija.

Preostaje mi da na kraju prokomentarišem jedno pismo iz Darmštata, do mene nedavno

stiglo preko redakcije *Neue Züricher Zeitung* kao dosad poslednji dopis na temu rata iz vazduha, koje sam morao da pročitam nekoliko puta, jer isprva nisam verovao sopstvenim očima. Ono, naime, sadrži tezu prema kojoj su saveznici vazдушnim ratom sledili svoj cilj, a taj je da Nemce, uništavajući njihove gradove, odseku od nasleđa i korena, te na taj način pripreme kulturnu invaziju i opštu amerikanizaciju koje su u posleratnom periodu odista i usledile. Tu svesno odabranu strategiju, veli se dalje u pismu iz Darmštata, osmislili su Jevreji iz inostranstva i to zahvaljujući posebnom poznavanju ljudske psihe, stranih kultura i mentaliteta, koje su, kao što je poznato, stekli putujući po svetu. To pisanije sročeno u jednako odvažnom i poslovnom tonu završava se nadom da ću svoju stručno-kompetentnu procenu teza iznetih u pismu poslati natrag u Darmštat. Ko je autor tih redova – izvesni dr H. – koje zanimanje obavlja i da li je, recimo, povezan s radikalnim desničarskim grupama ili partijama, to ne znam, a ni u vezi s krstićem koji je stavio iza potpisa, i rukom i na računaru, ne mogu ništa da kažem, osim da ljudi te sorte kao što je dr H, koji svuda naslućuju tajne, protiv vitalnih interesa Nemačke uperene intrige, i sami imaju sklonost da pripadaju nekakvim opskurnim udruženjima kao što su bratstva. Koliko sam uspeo da saznam, otprilike je mojih godina, te dakle ne spada u generaciju onih koji su bili pod direktnim uticajem nacionalsocijalizma. Ni u Darmštatu, kako mi je rečeno, nije opštepoznat kao neuračunljiv (jedino time su mu se mogle oprostiti njegove bizarne teze); naprotiv, čini se da je posve pri čistoj svesti i da živi u uređenim prilikama.

Dakako, upravo podudaranje fantazmagoričnih priviđenja s jedne i doraslost životu s druge strane obeležavaju posebnu raspolučenost koja je nastala u nemačkim glavama u prvoj polovini 20. stoleća. Ta se raspolučenost nigde ne može bolje iščitati nego u rukopisu korespondencije koju su nacisti negovali među sobom i njegovom naročitom stapanju tobožnjeg realnog interesovanja za određenu stvar i ludila što na sablastan način do dan-danas određuje i predstave koje je na papir stavio dr H. Što se tiče samih „teza“ koje dr H. nudi prilično ponosan na svoju oštromnost, one nisu ništa drugo do derivat takozvanih „Protokola sionskih mudraca“, onog pseudodokumentarnog falsifikata puštenog u promet u carskoj Rusiji prema kojem nekakva jevrejska internacionala teži da zavlada svetom i konspirativno vukući konce tera u propast čitave narode. Legenda koja je u Nemačkoj nakon Prvog svetskog rata sa stola u kafani, preko štampe i kulturne industrije, dosegala i do državnih organa i legislative o jednako nevidljivom i sveprisutnom neprijatelju što iznutra izjeda telo naroda, predstavljala je najvirulentniju varijantu tog ideologema. Da li u otvorenom ili prikrivenom obliku, pod tim se svakako podrazumevala jevrejska manjina.

Podrazumeva se da dr H. to svaljivanje krivice nije mogao da preuzme u njegovom prvobitnom obliku, budući da je denuncijatorska retorika u čitavom polju moći kod Nemaca dovela do oduzimanja prava i imovine, egzila i sistematskog uništavanja Jevreja mnogo pre početka savezničke kampanje vazдушnih napada. Stoga svoju pretpostavku obazrivo ograničava na Jevreje koji žive u inostranstvu. I kad u jednom neobičnom dodatku onima koje smatra odgovornim za uništenje Nemačke hoće da potvrdi da su delovali manje iz osećanja mržnje nego iz svog osobnog poznavanja stranih kultura i njihovih mentaliteta, onda im na taj način podmeće motive koji su otprilike pokretali subverzivnog genija transformacije Doktora Mabuzea u istoimenom filmu *Frica Langa* iz 1922. godine.

I sam nepoznate provenijence, Mabuze se zna prilagoditi svakom miljeu. Vidimo ga u prvoj sekvenci u ulozi špekulanta Šternberga, koji pomoću zlikovačke manipulacije izaziva berzanski krah. U daljem toku filma pojavljuje se kao igrač u ilegalnim kockarnicama, šef zločinačke bande, vlasnik manufakture lažnog novca, huškač naroda i revolucionar, i kao – pod zlokobnim imenom Zandor Veltman⁸ – hipnotizer koji ima moć čak i nad onima što mu se suprotstavljaju svim snagama. U jednom kadru koji, tipično, traje samo nekoliko sekundi, na ulaznim vratima tog stručnjaka za slamanje volje i razaranje duše kamera nam pokazuje tablu s natpisom „Dr Mabuze – psihoanaliza“. Kao i Jevreji koje je zamišlja Dr H, ni Mabuze ne poznaje osećaj mržnje. Njemu je stalo samo do moći i do želje za njenim osvajanjem. Svojim posebnim znanjem o ljudskoj psihi, on je u stanju da proдре u glavu svojih žrtava. On uništava one koji s njim sednu za kockarski sto, upropašćava grofa Tolda, otima mu ženu, a svog suparnika, državnog tužioca fon Venka dovodi na rub smrti. Fon Venk, u zapletu Tee fon Harbou, predstavlja tip pruskog plemstva kome građanstvo u vremenima krize poverava održanje reda i poretka, a na kraju mu polazi za rukom da uz pomoć kontigenta vojske (same policijske snage nisu dovoljne!) slomi Mabuzeov otpor i spasi groficu, a s njom i Nemačku.

Film *Frica Langa* pokazuje paradigmu ksenofobije koja se širila među Nemcima od kraja 19. stoleća. Ono što dr H. piše o jevrejskim specijalistima za dušu, koji su navodno razvili strategiju razaranja nemačkih gradova, potiče od hysterizacije našeg kolektivnog ustrojstva. S današnjeg stanovišta čovek bi mogao da inklinira tome da odbaci primedbe dr H. kao apsurdne izjave jednog nepopravljivog. I one izvesno jesu apsurdne, no stoga ništa manje užasne. Jer ako je išta stajalo na početku nemeerljive patnje koju smo mi, Nemci, naneli svetu,

---

⁸ Weltmann (nem.) – čovek koji je video sveta, svetski čovek. Aluzija na kosmopolitizam koji se u nizu antisemitskih optužbi, zamera Jevrejima. – *Prim. prev.*

onda je to bio takav jezik, naklapanje koje dolazi od ignorantnosti i resentimana. Većina Nemaca danas zna, nadati se je barem, da smo upravo provocirali uništenje gradova u kojima smo nekada živeli. Teško da neko danas sumnja u to da maršal avijacije Gering ne bi izbrisao London s lica zemlje da su mu to omogućili tehnički resursi. Šper je pisao kako je Hitler 1940. na jednoj večeri u rajhskancelariji maštao o totalnom razaranju glavnog grada britanske imperije: „Da li ste nekad videli mapu Londona? Tako je uzan da bi samo jedan izvor požara bio dovoljan da uništi čitav grad, kao onomad pre više od dvesta godina. Gering hoće da nebrojenim požarnim bombama s potpuno novim dejstvom u najrazličitijim delovima Londona stvori požare, da ih bude svuda. Na hiljade. Potom će se oni spojiti u jedan veliki, jedinstven požar. Gering za to ima jedinu pravu ideju: obične bombe ne deluju, ali s požarnim bombama to se može uraditi: potpuno uništiti London! Ma šta će oni s vatrogascima kad to krene?“ Zamamna razaračka vizija poklapa se s činjenicom da su Nemci bili ti koji su odista ostvarili pionirske učinke u vazдушnom ratu – Gernika, Varšava, Beograd, Roterdam. A kad razmišljamo o noćima požara u Kelnu i Hamburgu i Drezdenu, trebalo bi i da se prisetimo da je već u avgustu 1942, kada je vođstvo Šeste armije stigli do Volge i kada nije bio mali broj onih koji je sanjao o tome kako bi voleo da se nakon rata nastani na nekom seoskom imanju u vrtovima trešanja na tihom Donu, grad Staljingrad, u tom trenutku sav nabrekao od reka izbeglica kao potom Drezden, bombardovan s hiljadu i dvesta aviona i da se tamo, tokom tog napada što je izazvalo ekstatičnost među nemačkim trupama na drugoj obali, s životom rastalo četrdeset hiljada ljudi.

The New Yorker, 4. novembar 2002.

Oslanjajući se na nemački original prevela

Hana Ćopić